

DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİ: FƏRQLİ MODELƏR VƏ SİYASƏTLƏR

Asaf QƏNBƏROV,

*Bakı İslam Universitetinin Din sosiologiyası müəllimi,
din sosiologiyası üzrə fəlsəfə doktoru,
asafganbarov@hotmail.com*

AÇAR SÖZLƏR: *dövlət-din münasibətləri, din və siyasət, sekulyarizm, dünyəvilik.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *государственно-религиозные отношения, религия и политика, секуляризм, светскость.*

KEYWORDS: *state-confessional relations, religion and politics, secularism, laicism.*

Din-siyasət münasibətləri

Geniş perspektivdən nəzər saldıqda dinin siyasətlə qarşılıqlı münasibətləri çərçivəsinə daxil olan dövlət-din münasibətləri dövlət strukturunda dinin rolu və qanunvericiliyin dinə hüquqi yanaşması məsələlərini əks etdirir.

Siyasət ictimai bir müəssisə olaraq hakimiyyətə gəlmə istəyi və ya iqtidarın əldə edilməsi istiqamətində bütün fəaliyyətləri əhatə edir. Lakin iqtidar bir sinif, partiya və ya qrup tərəfindən əldə edildikdən sonra iqtidarın və hakimiyyətin hansı şəkildə həyata keçiriləcəyi və cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən müxtəlif mənəfət qrupları arasında meydana gələn ziddiyyətlərin və münaqişələrin hansı üsullarla həll olunacağı mövzuları da siyasətə daxildir [1, s. 6]. Buna görə də siyasətin əsl məqsədi ictimai birlik və bərabərliyi təmin etmək və şəxsi mənəfətləri deyil, cəmiyyətin ümumi rifahını reallaşdırmaqdır [2, s. 38].

Din və siyasət arasındakı qarşılıqlı münasibət müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edə bilər. Bu, ilk növbədə dinin mahiyyəti və məqsədi ilə əlaqədardır. Dinə verilən təriflərdən də görüldüyü kimi, onun əsas məqsədi insanların mənəvi dünyası ilə bağlıdır. Bununla belə, bir çox dinlər insanların fərdi və ictimai davranışlarını tənzimləyən normativ qaydalar ortaya qoymuşdur. Dinin insan davranışlarını tənzimləyici mahiyyəti və ictimai rolu nəzərə alındıqda, onun siyasətlə çox mürəkkəb münasibətlər şəbəkəsinə sahib olacağını təxmin etmək çətin deyildir. Lakin bu münasibətlərin dinin və siyasi sistemin xüsusiyyətlərinə görə fərqliliklər ərz etməsi də təbiidir. Bütün bunları nəzərə alaraq din-siyasət münasibətlərinin “qarşılıqlı nüfuz”, “ziddiyyət” və “iş bölgüsü” şəklində təzahür etdiyini söyləmək mümkündür [2, s. 40].

Bəzi mütəxəssislərə görə isə, din ilə siyasətin qarşılıqlı əlaqələri onların bir-biri üzərindəki təsirləri cəhətindən dəyərləndirilməlidir [1, s. 7]. Bu baxımdan din-siyasət münasibətləri dialektik və qarşılıqlıdır: hər biri digərini şəkilləndirməkdə və eyni zamanda digərindən təsirlənməkdədir.

Tarixi təcrübə göstərir ki, bəzi hallarda din siyasi həyatın birbaşa mənbəyini təşkil edir. Müxtəlif din qurucularının fəaliyyətlərində bu aydın sezilməkdədir. Belə hallarda dini qurumlar siyasi həyatda aktiv rol oynayır və siyasəti dini istiqamətdə formalaşdırır. Amma müəyyən bir dinin mütləq hakimiyyətinə əsaslanan siyasi sistemlər dinlərarası münaqişə və fərqli din mənsublarına qarşı dözümsüzlük və ya diskriminasiya ilə yadda qalmışdır. Müasir dünyamızda isə modern-

ləşmə və dünyəviləşmənin təsiri altında dinin siyasi həyatı tənzimləməsi əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılmışdır.

Dövlət-din münasibətləri

Dinlə siyasət arasındakı münasibətlərin başqa bir spesifik istiqamətini də dövlət-din münasibətləri meydana gətirir. Din ilə dövlətin qarşılıqlı münasibətdə olması təbii haldır. Çünki daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, dinlərin əksəriyyətinin insanların həyatlarını hansı şəkildə yaşamalarına dair inanc və qaydaları vardır. Digər tərəfdən isə dövlətin əsas vəzifəsi ictimai asayışı təmin etmək və onu davam etdirməkdən ibarətdir. Deməli, bəzi hallarda din ilə dövlətin maraqları ortaq hədəflərə görə qaçınılmaz olaraq kəşifir. Dinlər və dövlətlər sadəcə mücərrəd ideyalardan deyil, eyni zamanda insanlar tərəfindən yerinə yetirilən vəzifələrdən ibarətdir. Bunlar bir cəmiyyətin ictimai reallığını tənzimləməyə və şəkilləndirməyə xidmət edən bir qrup anlayış və praktikalardır [3, s. 15; 4, s. 146].

Bu mürəkkəb münasibətlərin nəticəsi olaraq sözügedən iki ictimai qurum arasında bəzən dialoq, bəzən də gərginlik meydana çıxır. Tarixi prosesdə bu qarşılıqlı münasibətlərdən bir çox fərqli dövlət-din münasibətləri modellərinin yarandığı müşahidə olunmaqdadır. Dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən bu modellərin müxtəlifliyi dinin dünyaya və ictimai həyata baxışı, yaxud dövlət rejiminin demokratik, avtoritar, ya da totalitar siyasi sistem olması kimi amillər tərəfindən təyin edilir.

Dünya həyatından çəkinməyə dəvət edən, asketizmə və insanların sırf mənəvi həyatına əhəmiyyət verən dinlər digərlərinə nisbətən dövlətlə daha çox uzlaşan dövlət-din münasibətlərini meydana gətirir. Hinduizm, Buddizm və Konfutsçilik dinlərini buna misal göstərmək olar. İslam, Xristianlıq, Yəhudilik kimi dünyəvi həyatın hansı qaydalarla təşkil olunmasına dair dini buyruq və qadağalar ortaya qoyan dinlər isə bəzi hallarda ziddiyyətli dövlət-din münasibətlərinin yaranmasına səbəb olur [4, s. 148]. Ümumiyyətlə, dövlət-din münasibətləri digər ictimai qurumlarda olduğu kimi, həm cəmiyyətin tarixi ənənələrinin, həm də rəşional şəkildə təşkil olunmuş və demokratik cəhətdən legitimləşdirilmiş dövlət ənənələrinin ayrılmaz komponentidir [5, s. 212].

Dövlət-din münasibətlərində fərqli modellər

Dövlət-din münasibətləri modelləri müxtəlif təsnifatlar əsasında qruplaşdırılmışdır. Bunlardan birinə görə, dövlət-din münasibətləri “*dinə bağlı dövlət*”, “*dövlətə bağlı din*” və “*dinin dövlətdən ayrı olması*” şəklində təsnif edilir [6, s. 12-13]. Birinci modeldə dinin dövlət üzərində mütləq hakimiyyəti (teokratiya), ikinci modeldə əksinə, dövlətin din üzərində hakimiyyəti (totalitar dövlətlərdə olduğu kimi), sonuncu modeldə isə dinin dövlətdən ayrı olması və hər birinin digərindən müstəqil olması (dünyəvilik) nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət-din münasibətlərini çox geniş çərçivədə mülahizə edən bu təsnifatın bir çox alt bölümləri mövcuddur.

Dövlət-din münasibətləri bu şəkildə də təsnif edilir: *teokratiya, bizantinizm, konkordat və dünyəvilik* [6, s. 13]. *Teokratik dövlət* siyasi hakimiyyətlə dini hakimiyyətin eyni şəxsə və qrupda birləşdiyi dövlətlərə deyilir. Burada ali dini rəhbər və ya hər hansı kilsə başçısı (Papalıq) eyni zamanda dövlətin də başçısı olur. Bu cəhətdən teokratik siyasi sistemlərə misal kimi Vatikan dövlətini göstərmək olar [7, s. 18]. Teokratik dövlətlərdə müəyyən bir din (əsasən əksəriyyətin dini) rəşmi olaraq tanınır, bununla da dövlət dini olmaqla digər azsaylı dinlər üzərində bir çox imtiyazlara sahib olur [6, s. 13].

Bizantinizm və ya *Sezaropapizm* dövlətin müəyyən bir dini rəşmi olaraq tanımadan

onu himayə etməsini bildirir. Dövlət öz siyasətini üstünlük verdiyi bu din istiqamətində yürüdü. *Konkordat* modelində dövlət və dini qurumlar arasında qarşılıqlı müqaviləyə əsasən hər birinin səlahiyyət sahələri müəyyənləşdirilir. Bu model din ilə dövlətin ayrı-ayrılıqda müstəqil iqtidarlar olduqları halda birlikdə fəaliyyət göstərmələri (*union*) şəklində də tərif edilmişdir [7, s. 22]. *Dünyəvi dövlət* isə, dinlə dövlətin konstitusiyada müəyyən olunmuş şəkildə ayrıldığı və dövlətin din siyasətinin bərabərlik, din və vicdan azadlığı prinsiplərinə əsasən həyata keçirildiyi siyasi rejimlərə deyilir [6, s. 14].

Devid Vesterlənd və Karl Hallenkretz isə dövlət-din münasibətlərinin müqayisəli modellərini bu şəkildə təsnif etmişlər: 1. *Konfessional din siyasəti*; 2. *Ümumi olaraq dini siyasət*; 3. *Sekulyar din siyasəti* [8, s. 2-3].

Burada dövlətin həyata keçirdiyi milli siyasətdə dinlərə qarşı mənimsədiyi mövqə nəzərdə tutulur. Dövlətin dinə qarşı mövqeyi əsasən üç sahədə ortaya çıxır. Bunlardan birincisi, fərdlərin və toplumların din azadlığıdır. Fərdin din azadlığı müəyyən bir dini seçmə və onun tələblərinə əsasən dini vəzifələrini yerinə yetirmə azadlığını; toplumların din azadlığı isə dini inancdan dolayı toplaşma, təşkilatlanma, sosial fəaliyyət proqramları tərtib etmə, öz əqidələrini yayma azadlıqlarını əhatə edir. İkincisi dövlətin milli siyasətində dinin rolu ilə əlaqəlidir. Bəzi ölkələrdə təhsil, səhiyyə, xeyriyyəçilik və digər ictimai xidmətlərdə aktiv rol oynayan dini qurumlar dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olmaqdadır. Beləliklə, dövlət əməkdaşlıq çərçivəsində dini icmaların ictimai xidmətlərindən maksimal dərəcədə yararlanır və dövlət siyasəti dinin roluna müsbət yanaşır. Bəzi hallarda isə dövlət dinin bu sahədəki fəaliyyətini milli siyasəti üçün təhlükə hesab etdiyindən onların sosial xidmətlərini məhdudlaşdırır. Üçüncü məsələ isə, dövlətin dinlərlə qarşılıqlı münasibətidir. Bu da öz növbəsində dövlətin hər hansı bir dini ənənəni rəsmi olaraq tanıması və onu siyasətinin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevirməsi, ya da dini şəxsi məsələ hesab edib, heç bir rəsmi status verməməsi ilə əlaqədardır [8, s. 2; 9, s. 9].

Konfessional din siyasətinin həyata keçirildiyi ölkələrdə müəyyən bir din dövlət dini kimi rəsmi şəkildə tanınmışdır. Bu halda dövlətin dinə bağlı olması şərtilə dinlə dövlət arasında sıx əlaqələr vardır. Ümumiyyətlə, əhəlinin əksəriyyətinin mənsub olduğu din adətən rəsmi din olmaqdadır. Konfessional din siyasəti də öz içərisində radikal və ya mötədil siyasət olmaqla müxtəlif dərəcələrə bölünür.

Dini dövlət adlandırılan konfessional modeldə dövlət teokratik struktura malikdir və tamamilə, dinə yönəlmiş siyasət aparmaqdadır. Konfessional modelə misal kimi, İran İslam Cümhuriyyəti göstərilir. Burada dövlət strukturları İslama tabedir və dini liderlər siyasət sahəsində çox aktiv fəaliyyət göstərməkdədirlər. Əhəlinin əksəriyyətinin eyni dinə mənsub olduğu bəzi müsəlman, xristian və buddist ölkələrdə isə rəsmi tanınan dinlər müəyyən imtiyaz və güzəştlər qazanmaqla daha mötədil konfessional siyasət tətbiq olunur [8, s. 3].

Ümumi olaraq dini siyasət modeli digərlərinə nisbətən aydın olmayan bir xüsusiyyətə sahibdir. Bu modeldə dövlət siyasəti ümumi olaraq dinə bağlı olmaqla yanaşı, rəsmi şəkildə hər hansı bir dini ənənə ilə əlaqələndirilmir. Ümumi dini siyasətə İndoneziya modeli gözəl örnək təşkil edir. Belə ki, İndoneziyanın dövlət ideologiyasını meydana gətirən beş əsas prinsipdən biri olan “Pankasila” Tanrı inancını təmsil edir. Buna baxmayaraq, “Pankasila” müəyyən bir dini inanc ilə bağlı deyil. Bəzi yönələrinə görə bu prinsip sivil din ilə orta xüsusiyyətlər daşıyır. Çünki sivil din anlayışında da dövlət bayrağı, milli liderlər, vətən ideyası və s. kimi bəzi dövlət atributları müqəddəsləşdirilir. Bununla

yanaşı, sivil din plüralist cəmiyyətlərin birləşdirici ideologiyası kimi rəsmi olaraq tanınmışdır. Amma İndoneziya modelində Tanrı inancını ifadə edən “Pankasila” prinsipi dövlətin rəsmi ideologiyalarından biridir [8, s. 3].

Sekulyar din siyasəti isə liberal sekulyar və marksist sekulyar olmaqla iki yerə ayrılır. Ümumi olaraq sekulyar din siyasəti dinin dövlət ayrılığı olduğu prinsipə əsaslanır. Liberal istiqamətli sekulyar din siyasəti fərdlərin və toplumların din azadlıqlarını tam təminat altına alır. Dövlət həyata keçirdiyi milli siyasətdə dinin roluna əhəmiyyət verir və dini qrupların təhsil, səhiyyə, xeyriyyəçilik və başqa ictimai sahələrdə verə biləcəkləri töhfələri dəstəkləyir. Sekulyar din siyasətinin marksist modelində isə din cəmiyyəti geriyə aparıcı amil kimi qarşılır. Buna görə də dini qruplar və onların fəaliyyəti təhdid qaynağı hesab edilərək məhdudlaşdırılır [8, s. 3]. Keçmiş Sovetlər İttifaqında “yenidənqurma” siyasətinə qədər bu model sərt qaydada tətbiq olunmuşdur. Günümüzdə isə Çin Xalq Respublikası və Şimali Koreyada marksist sekulyar din siyasətinin həyata keçirildiyi müşahidə edilir. Bu modeldə qarşımıza çıxan əsas xüsusiyyət fərdi və toplu din və ifadə azadlıqlarının tamamilə qadağan edilməsi, yaxud müəyyən dərəcəyə qədər məhdudlaşdırılmasıdır.

Dövlət-din münasibətlərinin daha geniş bir təsnifatını Ceff Haynes “*Religion in Global Politics*” adlı əsərində təqdim edir. O, dövlət-din münasibətləri modellərini *konfessional* (İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Əfqanıstan, Sudan), ümumi olaraq dini (ABŞ və İndoneziya), *rəsmi tanınmış din* (İngiltərə, Danimarka, Norveç), *liberal sekulyar* (Hollandiya, Türkiyə, Hindistan, Gana) və *marksist sekulyar* (Çin, Albaniya, keçmiş SSRİ, Şimali Koreya) şəklində təsnif etmişdir [1, s. 10-11]. Bu yanaşmanın yuxarıda haqqında danışdığımız Vesterlandın təqdim etdiyi modellərlə ortaq tərəfləri çoxdur. Burada əsas fərq rəsmi tanınan din modelinin əlavə edilməsidir. Haynesə görə, rəsmi tanınan din modelinin məqbul sayıldığı ölkələrdə müəyyən bir dini ənənə dövlət dini kimi tanınmaqla yanaşı, bu ölkələr tamamilə sekulyarlaşmış cəmiyyətə sahibdirlər. Nəticə olaraq dövlət tərəfindən yürüdülməsinə siyasətdə rəsmi tanınan din və ya kilsənin demək olar ki, heç bir rolu yoxdur [1, s. 10]. Məsələn, İngiltərədə Anglikan Kilsəsi dövlətin rəsmi dinidir və Kilsə qanununa görə, Kraliça hələ də Kilsənin rəhbəridir [10, s. 153]. Amma bu əlaqələr zəifləmişdir və həyata keçirilən dövlət siyasəti tamamilə sekulyar istiqamətdədir. Bu baxımdan rəsmi tanınan din modeli konfessional modeldən fərqlənir.

Ancaq unudulmamalıdır ki, dövlət-din münasibətləri arasındakı əlaqələrə dair verilən bu modellər əsasən Avropa mərkəzlidir. Bir çox mütəxəssislərin də ifadə etdiyi kimi, bu yanaşmalar bəzi hallarda İslam dini və ya Uzaq Şərq dinlərinin yayıldığı cəmiyyətlərdə dövlət-din münasibətlərinin təhlilinə əlverişli deyildir [1, s. 9]. Məsələn, İslamda dini və dünyəvi işlərin ayrılma məsələsi Xristianlıqdan fərqləndiyi kimi, müsəlman dini qurumlarının (məscid, məbəd və s.) dövlətlə münasibətləri də Kilsənin dövlətlə münasibətindən fərqlənməkdədir. Hinduzimdə isə ümumiyyətlə Kilsəyə bənzər qurum yoxdur. Deməli, bu cəmiyyətlərdə dövlət-din münasibətlərinin təhlilini aparmaq üçün fərqli yanaşma və modellərə ehtiyac vardır.

Dövlətin rəsmi dinini və siyasətini əsas götürən dövlət-din modelləri

N.J.Demeris III “*Crossing the Gods: World Religions and Worldly Politics*” adlı əsərində dövlət-din münasibətləri üçün fərqli model təqdim etmişdir. Demeris bu yanaşmanı ortaya qoyarkən iki mühüm kriteriyaya əsaslanmışdır. Bunlardan birincisi, dövlətin həyata keçirdiyi milli siyasətlərdə dinin rolunun olub-olmaması; ikincisi isə, dinin konstitusional

müstəvidə dövlət və ya hökumət tərəfindən rəsmi olaraq tanınıb-tanınmamasıdır. Bu iki kriteriya birləşdirildiyində dörd fərqli dövlət-din modeli ortaya çıxır: 1. *Dini dövlət və dini siyasət*; 2. *Dünyəvi dövlət və sekulyar siyasət*; 3. *Dini dövlət və sekulyar siyasət*; 4. *Dünyəvi dövlət və dini siyasət* [11, s. 193].

Dini dövlət və dini siyasət. Rəsmi dini olan dövlətlərdə ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri din ilə bağlı olduğu üçün burada daha çox dini siyasətə üstünlük verildiyi güman edilir. Lakin bu model ölkədən-ölkəyə dəyişdiyinə görə dini dövlətin hər zaman müəyyən bir din istiqamətində siyasi fəaliyyətə üstünlük verəcəyi nəticəsi çıxarılmamalıdır. Buna baxmayaraq, dini siyasətə üstünlük verən dövlətlərin bu addımı cəmiyyətdə müxtəlif dini qruplar arasında gərginlik yaradırsa, bu problemlər dini azlıqların təzyiq altında saxlanması, haqlarının məhdudlaşdırılması kimi yollarla həll edilməyə çalışılır. Dini dövlətlərdə bu kimi hallar bəzən dövlətin legitimliyinin sual altına alınmasına qədər gedib çıxır və bu təhlükənin qarşısının alınması üçün dövlət siyasi təzyiq mexanizmlərinə müraciət edir [11, s. 193-194]. Demərs Latin Amerikası ölkələrindən Braziliya və Qvatemalada buna bənzər halların yaşandığına diqqət çəkir. Bu dövlətlərin rəsmi dinlərinin katoliklik olduğu dövrlərdə digər dinlər təzyiqlərə məruz qalmışlar. Müəllifə görə, dini dövlət və dini siyasət modelinə Şimali İrlandiya və İsrail dövlətlərini də misal göstərmək mümkündür.

Dünyəvi dövlət və sekulyar siyasət. Bu model əsasən Qərbi Avropa ölkələrini əhatə edir. Xristian demokratlar və buna bənzər dini adlar daşıyan partiyalar olmasına baxmayaraq, Almaniya, Fransa və Vatikanla kilsə-dövlət əlaqələrini yenidən tənzimlədikdən sonra İtaliya bu kateqoriyaya daxil edilmişdir. Demərs 2000-ci ildən etibarən lüteranlıq ilə rəsmi əlaqələrini kəsən İsveç də dünyəvi dövlət və sekulyar siyasət modelinə aid hesab edilir. Bu model maarifçilik prosesinin hədəfi kimi ictimai dinlərin sekulyarlaşması və ya dövlətin dünyəviləşməsi ideyasının reallaşmasını təmsil edir [11, s. 195]. Amma bu sekulyar siyasət din azadlıqlarını heç bir şəkildə məhdudlaşdırmır. Məsələn, Almaniyada dövlətin rəsmi dini yoxdur. Buna baxmayaraq, Almaniya Konstitusiyasında göstərilir ki, orduda, xəstəxanalarda, həbsxanalarda və digər ictimai qurumlarda ibadət və mənəviyyatın artırılması ehtiyacı yarananda dini qurumlara müvafiq fəaliyyətləri yerinə yetirmələri üçün icazə verilir. Bununla yanaşı, Almaniya Federal Konstitusiyası dövlət məktəblərində dini təhsilin verilməsini də təmin edir [12, s. 45].

Qərbdə başlayan dövlətlərin dünyəviləşməsi tendensiyası yeni milli dövlətlərin yaranması və demokratiyanın yüksəlməsi səbəbi ilə getdikcə genişlənməkdədir. Məsələn, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, demək olar ki, bütün postsovet ölkələri dünyəvi dövlət modelini mənimsəmişlər. Demərs əlavə olaraq Türkiyə Cümhuriyyətini və Çin Xalq Respublikasını da bu model içərisində tədqiq edir.

Dini dövlət və sekulyar siyasət. Sekulyar siyasət yürüdən dini dövlət modeli üç şəkildə təzahür edir. Rəsmi dinin sadəcə simvolik mahiyyət daşıdığı hallarda birinci model ortaya çıxır. Daha öncə də qeyd edildiyi kimi, İsveç dövləti 2000-ci ilə qədər rəsmi dini dövlət olsa da, həm ictimai, həm də siyasi müstəvidə tamamilə sekulyar siyasət həyata keçirirdi. Burada dini dövlətin sekulyar siyasəti, əsasən, dini sahəyə əhəmiyyət verməməkdən irəli gəlir. İkinci modeldə din dövlətin legitimliyinin təmin edilməsində çox əhəmiyyətli mənbə hesab olunur. Lakin burada dövlətin rəsmi ideologiyası ilə yanaşı, digər inanclara dözümlülük göstərilməməkdədir. Latin Amerikasının teokratik sistemə malik olan bəzi katolik dövlətlərində və İslam dininin hakim olduğu Yaxın Şərq ölkələrində

buna bənzər modellər qarşımıza çıxır. Həmin ölkələrdə dövlət siyasi-ictimai həyatı sərt təd-birlərlə tənzimləyir. Bu siyasətin əsas məqsədi cəmiyyətin dini ehtiyaclarını təmin etməyə və ya dinə bağlı dövlət olduğuna görə deyil, əksinə, cəmiyyətin dini vəziyyətini tamamilə nəzarət altına almağa xidmət edir. Dini dövlət və sekulyar siyasətin üçüncü modelində isə dövlət geniş yayılmış dini hərəkatların siyasi fəaliyyətlərinin qarşısını almaq üçün sintetik din adlandırılı biləcək bir inanc sistemini təbliğ etməkdədir. Deməyə bəzi misal olaraq, İndoneziya modelini göstərir. Belə ki, İndoneziya dövləti müsəlman, xristian, hindu, buddist və animist əqidələrə mənsub olan vətəndaşlarını dini zəmində mümkün qarşıdurmalardan yayındırmaq üçün “Pankasila” ideologiyasını yaymağa çalışır [11, s. 197].

Dünyəvi dövlət və dini siyasət. ABŞ, Hindistan, Yaponiya, 1989-cu ildən sonra Polşa və başqa bir çox dövlətlər konstitusiyaya əsasən “dünyəvi dövlət” olmalarına baxmayaraq, ictimai xidmətlərdə dini icmaların fəaliyyətinə imkan yaradır, ictimai fəaliyyətlərini dəstəkləyir. Yuxarıda artıq qeyd olundu ki, Vesterland və Haynes bu dövlətləri “ümumi olaraq dini siyasət” modelinə aid edirlər. Dünyəvi dövlət və dini siyasət modelində dövlət və din həm əməkdaşlıq, həm də bir-birinə qarşı rəqabət içərisində olma xarakteri daşıya bilər. Bu modelə görə, dövlət strukturu daxilində hər hansı bir dini ənənənin rəsmi olaraq tanınması məhdudlaşdırıldığı zaman sərbəst şəkildə dini siyasətin yürüdülməsində hansısa təhlükə yoxdur. Bu baxımdan, siyasətçilər təbliğat kampaniyalarını dini inanc-ları istiqamətində təşkil edə bilərlər. Bununla yanaşı, siyasətçilər həm fərqli dini ənənələr, həm də din ilə dünyəvilik arasında tərəfsizliklərini qorumaq məsuliyyəti daşımalıdırlar [11, s. 198-199].

Bu gün ölkəmiz də daxil olmaqla, postsovet məkanındakı bəzi dövlətlərdə dünyəvi dövlət və dini siyasət modelinə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycan dövləti son illər radikal dini cərəyanların qarşısının alınması məqsədilə dövlət səviyyəsində dini maarifçilik fəaliyyəti həyata keçirməyə və bu çərçivədə ənənəvi dini cərəyanlara maddi yardımlarla dəstək verməyə başlamışdır. Məhz bu fəaliyyətlər, fikrimizcə, dünyəvi dövlətin dini siyasət həyata keçirməsinin gözəl örnəyini təşkil edə bilər.

Beləliklə, bu müxtəlif yanaşmalar dövlət-din münasibətləri modelinin tədqiqi üçün fərqli analitik vasitələrdir. Dövlət-din münasibətlərində belə müxtəlif modellərin mövcudluğu, ilk növbədə, bu ölkələrdə oturmuş dini və siyasi ənənələrin tarixi təcrübəsinə əsaslanır. Buna görə də, tək bir ideal modeldən bəhs etmək mümkün deyildir. Digər tərəfdən, bu analitik modellərin din və dövlət münasibətlərinin empirik tədqiqatında hansı dərəcədə əlverişli olduğu da nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün də bəzi mütəxəssislər yuxarıda bəhs etdiyimiz modellərin keçərliliyini ölçmək üçün bu münasibətləri daha kiçik elementlərə bölməyi təklif edirlər. Bu yanaşmaların birində dövlət-din münasibətləri yeddi əsas elementə ayrılmışdır. Bunlar dinin rəsmi tanınıb-tanınmaması, rəsmi tanınmanı izləyən imtiyazlar, dövlət büdcəsindən dinə ayrılan maddi yardımlar, dinə qarşı diskriminasiyalar, dövlətin dinə ümumi münasibəti, dinin və ya kilsənin müstəqilliyi, dinin təhsil üzərindəki təsirləridir [5, s. 218]. Beləliklə, din-dövlət münasibətlərinin hərtərəfli təhlili, fərqli modellərin və siyasətlərin müqayisəsilə yanaşı, dövlətin din siyasətinin ən kiçik elementləri də tədqiq edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Jeff Haynes. Religion in Global Politics. London: Pearson Longman, 1998.
2. Emin Köktaş. Din ve Siyaset: Siyasal Davranış ve Dindarlık. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
3. Jose Casanova. Public Religions in The Modern World. Chicago: The University of Chicago Press, 1994.
4. Phillip E.Hammond, David W.Machacek. Din ve Devlet / Din Sosyolojisi: Yaşadığınız Dünya (ed. Peter Clarke). Ankara: İmge Kitapevi, 2012.
5. John Madeley, Zsolt Enyedi. Church and State in Contemporary Europe: The Chimera of Neutrality. London: Frank Cass, 2003.
6. Ünver Günay, Harun Güngör, Vehbi Ecer. Laiklik, Din ve Türkiye. Ankara: Adım Yayınları, 1997.
7. Jacques Robert. Batıda Din-Devlet İlişkileri: Fransa Örneği. 1. Basım. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
8. Carl F.Hallencreutz, David Westerland. Questioning the Secular State: The World wide Resurgence of Religion in Politics (ed. David Westerland). London: Hurst and Company, 1996.
9. Özlem Ülker. Sosyolojik Bakış Açısıyla Din-Devlet İlişkileri: ABD-Fransa Karşılaştırması. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: 2010.
10. Rebecca Catto, Grace Davie. İngiltere / Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi (ed. Ali Köse-Talip Küçükcan). İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
11. N.J.Demerath III. Crossing the Gods: World Religions and Worldly Politics. New Jersey and London: Rutgers University Press, New Brunswick, 2001.
12. Gerhard Robbers. Almanya / Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi (ed. Ali Köse-Talip Küçükcan). İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.

Асаф Ганбаров

**ГОСУДАРСТВЕННО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ОТНОШЕНИЯ:
РАЗЛИЧНЫЕ МОДЕЛИ И СТРАТЕГИИ**

РЕЗЮМЕ

Государство и религия два важных явления, регулирующие социально-политическую жизнь людей на протяжении всей истории. Вследствие этого, взаимоотношение государства и религии, а также различные модели, истекающие из этих отношений, всегда привлекали внимание специалистов. В статье, которая в сравнительной форме исследует различные модели государственно-религиозных отношений в современном мире, представлено множество классификаций специалистов этой сферы, обсуждаются ключевые элементы отношений между государством и религией.

Asaf Ganbarov

**STATE-CONFESSIONAL RELATIONS: DIFFERENT
MODELS AND POLICIES**

SUMMARY

State and religion are two important phenomenons that regulate the socio-political life of peoples throughout the history. Therefore, the interaction between state and religion as well as different models came out of this relationship have always attracted the attention of social scientists. Examining different comparative models of state-confessional relations in the modern world, the article has introduced a number of classifications by the experts of this field and discussed the key elements of the relations between the state and religion.